

## **КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ГЕНЕЗИСУ РИТОРИЧНОГО СЛОВА У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ**

*Стаття присвячена розгляду генезису мистецького, риторичного слова у Стародавній Греції. Культурологічний аспект красномовства досліджується в жанрових різновидах: релігійному, академічному, побутовому, судовому, політичному.*

**Ключові слова:** *красномовство релігійне, академічне, побутове, судове, політичне, мистецтво слова, мистецтво мовлення, риторика.*

*Статья посвящена рассмотрению генезису художественного, риторического слова в Древней Греции. Культурологический аспект красноречия исследуется в жанровых разновидностях: религиозной, академической, бытовой, судебной, политической.*

**Ключевые слова:** *красноречие религиозное, академическое, бытовое, судебное, политическое, искусство слова, искусство речи, риторика.*

*The article deals with the genesis of artistic, rhetorical speech in ancient Greece. Culturological aspect of rhetoric examined in genre forms: religious, academic, residential, legal, political.*

**Key words:** *religious rhetoric, academic, residential, legal, political, art, words, art, speech, rhetoric.*

У третьому тисячолітті, незважаючи на сучасні інтеграційні процеси, тотальну комп'ютеризацію, поширення мереж Інтернету, мобільного зв'язку незмінною складовою будь-якої діяльності залишається комунікативна компетентність. Актуальність дослідження комунікативної складової – **слова** у лінгвістичному, культурологічному, філософському, історичному та інших

аспектах не зменшується у наш час. Починаючи з ХХ століття, риторика як наука про красномовство, мистецтво слова, мистецтво переконуючої комунікації привертає увагу фахівців з різних філологічних і споріднених з нею наук. Слово – код розвитку людства, провідник духовної енергії Всесвіту, поєднання макросвіту космосу і мікросвіту духовності людини. **"Заговори, щоб я тебе побачив"** – ця Сократова мудрість пережила віки, і в оволодінні словом розкривається особистість, її світогляд, інтелект, фахова компетентність.

Мистецтво красномовства (елоквенція) оформилось у риторику як науку в Стародавній Греції, тому "всі постулати" [1: 6] класичної риторики беруть початок з античності. Концепція походження риторичного слова певною мірою представлена у сучасних дослідженнях Л.Мацько, О.Мацько, Г.Сагач, С.Абрамовича, В.Вандишева, В.Молдована [1; 2; 3; 4; 5].

Мета даної статті – дослідити генезис риторичного слова на основі творчої спадщини ораторів Стародавньої Греції та культурологічний вплив мистецького, досконалого слова на розвиток видів красномовства.

Слово є носієм двох планів: ідеального та матеріального, умовного і реального. У Стародавній Греції воно є деміургом, творцем у першу чергу духовного світу, функціонує в жанрових різновидах красномовства: релігійному, академічному, політичному, побутовому, судовому.

Релігійне красномовство – це комплекс синтезу міфологічних і культурних вірувань, філософських ідей, моральних, правових принципів і законів. Міф мав дидактичний вплив, навчав етичних норм життя. Міфологія греків, ввібравши в себе магічні, тотемічні, фетишистські, анімістичні вірування, виконує не лише ряд функцій: релігієтворчу, інформаційну, інтегративну, аксіологічну, етичну, естетичну, а й набуває літературно-мистецького, художнього, культуруносного значення.

**Релігійне красномовство** Стародавньої Греції є одним з найяскравіших феноменів світової цивілізації і знаходить своє відображення у поемі Гесіода **"Теогонія"** ("Походження богів"). Гесіод перший із давньогрецьких мудреців класифікував роди богів та вивів теорію створення світу. Розуміючи глибоко

природу безсмертя слова та його вплив на суспільство, він писав: *"То слово не исчезает совершенно, которое повторяется многими в народе"* [6: 63].

Майстер епідейктичного красномовства, засновник образних фігур Горгій у "Похвалі Олені" вказував на великі можливості слова: *"...слово – величайший владыка: видом малое и незаметное, а дела творит чудесные – может страх прекратить и печаль отворотить, вызвать радость, усилить жалость"* [4: 47].

Таким чином, у Стародавній Греції до слова відносились як до божественного дару, тому вербальне мовлення позиціонувалося з категорій: раціональності (логос оратора), етичності, відповідності мовної поведінки (етос оратора), щирості (пафоса). Проте основним залишався критерій мистецтва, краси – "техно" (грец. *techno* – майстерність) [7: 665].

Вершиною релігійного, побутового і політичного красномовства були **"Іліада"** та **"Одіссея"** Гомера, в яких художньо віддзеркалилась картина давньогрецького життя й уявлення в **"гомерівський період"** з XII по VII ст. до нашої ери. З цих творів ввійшли в елоквенцію (красномовство) фразеологізми: Авгієві стайні, Ахіллесова п'ята, Гордіїв вузол, Дамоклів меч, Езопова мова, Еолова арфа, Сізіфів труд, Танталові муки, нитка Аріадни, бочка Данаїд, альфа і омега, золоте руно, ріг достатку, музика сфер, вогнем і мечем та ін.

Мистецтво слова досягло неперевершеної досконалості та гармонійності у відтворенні об'єктивного світу через суб'єктивне бачення, сприйняття. З часом набувають нового, узагальненого звучання образи античності, у яких міф, фантастичне переплітається з реальністю, а буденність наповнюється пафосом, героїчним змістом, гіперболізується: Антей Одиссей, Геракл, Герострат, Дедал, Ікар, Прометей, Аполлон, Афродіта, Касандра, Антігона, Едіп, Афіна, Зоїл, Ніка, Пегас, Пенелопа, Нарцис, Феміда.

Давньогрецьке мистецьке слово, "техно" – це надбання всієї земної цивілізації. Далекоглядний Ісократ у своєму безсмертному "Панегірику" пророче сказав: *"В уме и красноречии Афины своих соперников опередили настолько, что стали подлинной школой всего человечества"* [4: 66].

Філософські теорії, наукові відкриття, започатковані жанри мистецтва, крилаті вислови мудреців стали школою для всього людства, бо на першому місці у всіх сферах життя було усне, шановане, живе, божественне слово. Мистецтво красномовства, за словами Платона, у Стародавній Греції стало *"джерелом влади"* та *"найбільшим добром для людей"*. Заснована ним філософська школа поблизу Афін називалася "академією", оскільки сади, в яких проводив заняття Платон, за легендою належали міфічному героєві Академу [7: 27-28].

**Академічне красномовство** представлено у школах, що в античні часи звучало як "scholé" (перекл. з грец. – "дозвілля", "розвага"). Початкову освіту здобували у вчителя-граматика, у якого були заготовлені дощечки, покриті воском, паличка для письма – стилос (лат. stilus, від нього походить "стиль") та камінчики для рахунку, що називались "calculi" (сучасне похідне – "калькулятор") [8: 65].

Навчання у Стародавній Греції, у першу чергу, було пов'язане з набуттям ораторської майстерності: вправності логічного мислення завдяки гімнастики розуму та виразного, естетичного, емоційного мовлення. Відомі не лише школи філософів-мудреців: Фалеса, Хілона, Біанта, Геракліта, Піфагора, Лисія, Горгія, Ісократ, Сократ, Платона, Аристотеля, але й напрямки шкіл філософів та софістів: діалектиків, елеатів, піфагорійців, киніків, академіків, перипатетиків та інші. Кожна з них зробила значний внесок у розвиток наукової думки, вагомості слова, пізнання світу.

Відомою була мистецька школа художнього слова **Гесіода** (кін. VIII ст. – поч. VII ст. до н. е.) – першого давньогрецького поета, засновника дидактичного епосу, рапсода. У школі розроблявся генеалогічний та дидактичний епос. У морально-етичній, дидактичній поемі "Роботи і дні" підкреслюється вагома роль слова: *"Міру в словах збережеш – і всякому будеш приємним"*, *"Небалакучий язик для людей – то найкраще багатство"*, *"Дій лише так: утікай від страшного поговору людей"*, *"Гірше про себе почувши, коли ти гудитимеш інших"*.

Першою філософською школою вважають мілетську, засновану **Фалесом** (625 – 549 рр. до н.е.), одним із семи мудреців. Йому належать крилаті вислови: *"Найважче – пізнати себе, а найлегше – давати поради іншим"*, *"Багатослів'я – не є запорукою розуміння"* [6: 66].

Майже одночасно з мілетською школою засновується піфагорійська, в якій одним з основних постулатів школи є "мовчання – золото".

**Піфагор** (580 – 500 рр. до н.е.) – філософ, математик приділяв велику увагу не лише системі чисел, а й мові, мистецтву мовлення. Красномовним є його вислів: *"Молчи или говори что-нибудь получше молчания"*. Піфагор вважав, що роздуми на самоті сприяють вдосконаленню людини, пробудженню інтуїції – здатності внутрішнім баченням розкривати причини і порядок дій, духовному росту особистості. Великого значення він надавав пролонгованому мовленню як рушію до самовдосконалення, саморозвитку: "Прокидаючись вранці, спитай себе: "Що я повинен зробити?" Ввечері, перед тим, як заснути: "Що я зробив?" До творчої спадщини Піфагора належать "Золоті вірші", у яких викладене кредо досконалої людини та смисл буття. Вважають, що Піфагор першим ввів у науковий обіг термін "космос" як "порядок", "Всесвіт". А на противагу софістам, які вважали себе "вчителями мудрості", вчений використав поняття "філософія" – "любити мудрість".

**Поява софістики пов'язується із зростанням авторитету мистецтва слова, красномовства.** Софісти не створили якоїсь єдиної школи і розвивали різні філософські, політичні та правові погляди. Вже в античності розрізняли два покоління софістів: старших (Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антіфонт та інші) й молодших (Фрасімах, Каллікл, Ликофрон та ін.) Вчителі мудрості мали на меті навчити мислити, доводити, тобто досягнути мистецтва міркування – діалектику, а також навчити учнів говорити і переконувати – мистецтва красномовства. Заробляючи на життя інтелектуальною працею, до істини ставились скептично і вважали, що абсолютної істини не існує. Предметом дослідження стає слово. Оволодівши "техно", мистецтвом переконання, вчителі мудрості вводять в оману тих, хто не вміє користуватись словами.

Найбільшої слави як видатний **ритор-софіст**, організатор школи красномовства у Афінах, зазнав **Горгій з Леонтини** (бл. 483 – бл. 375 рр. до нашої ери). Він вперше проаналізував звукову організацію словесних засобів, застосовуваних у молитвах, замовляннях і поезії, та використав їх у мовленні, відомих нині як "горгієві фігури": *"Два есть средства у волшебства и волхования: душевные заблуждения и ложные представления"* [4: 47].

Для **академічного красномовства** з середини V ст. до н.е. характерний перехід від релігійно-міфологічного сприйняття світу до нового філософського тлумачення, раціоналізму. Як наслідок – починає виокремлюватись інтелектуальна еліта на фоні масового оволодіння знаннями. У класичні часи збільшується кількість шкіл, у яких першочерговим завданням є навчити бажаючих володіти мистецтвом слова. Виникає теорія елоквенції – це риторика, як теоретичне узагальнення практичного красномовства.

**Вперше, як окрема навчальна дисципліна, риторика почала викладатися у школі Ісократ** (436 – 338 рр. до н.е.) Навчальний заклад був найпопулярнішим на той час в Афінах. Ісократ, як найталановитіший учень Горгія, був прямим спадкоємцем софістичної освітньої системи, проте, підкреслюючи великі можливості мистецтва слова, на відміну від софістів, приділяв увагу морально-етичним аспектам красномовства. Великого значення у школі надавали вихованню: *"До батьків стався так, як би ти хотів, щоб діти ставились до тебе", "Якщо зробив щось погане, ти можеш сховатись від друзів, але не від своєї совісті", "Часто зневаживши когось словами, за це розплачуються ділами"*. Пріоритетом користувалось мистецтво мовлення: *"...красноречие у нас стало настолько почетным, что овладеть им стремится чуть ли не каждый,... что оно – важнейший признак образованности, что не по мужеству и богатству, но по речам познается истинное благородство и настоящее воспитание, что владеющий словом уважаем не только у себя в городе, но и повсюду"* [4:66].

**"Вищим від усіх своєю мудрістю"** (за словами піфії) вважався **Сократ** (бл. 470 – 399 рр. до н.е.) – вчитель-філософ, засновник філософської

діалектики. Навчав шляхом діалогу – сократичної бесіди, перетворюючи процес спілкування у мистецтво – "маєвтику", залишаючи співрозмовника одухотвореним при пізнанні істини. Головним предметом розмов Сократа були морально-етичні питання: *"Кого не б'є слово, того не битиме й палиця"*; проповідування духовності: *"Чим менше людина має бажань, тим ближче вона до богів"*. Він був переконаний, що часточки людського розуму містять частини світового розуму – логосу. Ввів поняття особистого сумління ("даймон") і богів із зовнішнього світу перемістив у внутрішній пошук божественного начала, у душу людини.

Сократ – один з найвизначніших проповідників-вчителів. Його творча спадщина стала певною межею у розвитку наук у Стародавній Греції. До **досократівського періоду** належать школи та започатковані вчення натурфілософів (аттомістів), елеатів, мілетців, піфагорійців та ін., які заклали основи наук: математики, астрономії, логіки, природознавства, філології, медицини тощо. Розвивається історіографія у працях Геродота, Фукидіда, Ксенофонта, медицина з Гіпократом. Проте особливістю академічного красномовства є те, що започатковані науки розвиваються у межах філософії і намагаються секуляризуватися з-під впливу релігійного світогляду.

Представник академічного та теорії політичного красномовства **філософ-ідеаліст Платон** (427 – 347 рр. до н. е.), учень Сократа, є одним із найбільших мислителів не тільки античності, але й всієї історії філософії, політичних та правових вчень. У його творчій спадщині сформульовано концепцію ідеальної держави, ідеалістичного напрямку в філософії. Платон ввів термін "кібернетика" – мистецтво управління, керівництва [7: 327]. Високо цинив слово: *"Красномовство – це мистецтво управління умами"*.

У філософській школі киніків (назва пагорба Киносарг) продовжували пропагувати вчення Сократа на чолі з **Антисфеном** (450 – 360 рр. до н.е.) Киніки (з лат. "циніки") пишались тим, що відмежувались від суспільства, від батьківщини, відкинувши найважливіше, найцінніше почуття для греків – патріотизм. Вершиною свого вчення вони вважали: "Влада над самим собою є

вінцем філософії". Вони першими назвали себе **"космополітами"** – громадянами світу, довівши Сократові ідеї до абсурду. Платон найвидатнішого представника з киніків – Діогена Синопського, який жив у бочці, назвав **"Сократом, що з'їхав з глузду"**.

Яскравим представником академічного красномовства, одним з перших енциклопедистів є **Демокріт** (бл. 460 – 370 рр. до н.е.) Вчення філософа – вершина античного матеріалізму. Сучасникам було відомо близько 70-и його книг. Уривки творів, що дійшли до наших днів, відзначаються чіткістю, логічністю, простотою думки, красою та образністю висловлювання. Демокріт, підкреслюючи важливість процесу мовлення, використовує антитезу: **"Вираз обличчя бачимо у дзеркалі, душі – у мовленні"**, порівняння: **"Слово мудрості цінніше ніж золото"**, **"Слово – тінь справи"**; дидактичні повчання: **"Людина, схильна багато говорити і заперечувати, не в змозі досягнути мудрості"**, **"Із мудрості випливають три особливості: приймати правильні рішення, грамотно говорити і робити те, що потрібно"**. За Демокрітом основою пізнання є навчання: **"Ні мистецтво, ні мудрість не можуть бути досягнуті, якщо їм не навчатись"** [6: 77-80].

Велику увагу красномовству приділяв **Аристотель** (384 – 322 рр. до нашої ери), трансформувавши **мистецтво слова у науку риторику** в трактатах: "Риторика", або "Про мистецтво риторики" (3 книги), "Поетика" та "Органон", до складу якого входили трактати: "Метафізика", "Топіки", "Перша аналітика", "Друга аналітика", "Категорії", "Критика софізмів" та ін. Аристотель у праці "Риторика", розглянувши ораторське мистецтво в системі інших наук, вивів три роди промов (судові, епідейктичні (похвальні), дорадчі), темпоральні, часові межі виступів, а також мету та етичну сторону будь-якої промови; вимоги до складання "орацій" та оратора. Він поглибив вчення про логос, започаткувавши науку логіку та вивівши три фундаментальні закони мислення.

**Живе слово у Стародавній Греції** наскільки шанувалось, що всі види змагань: Олімпійські, Немейські (присвячені Зевсу), Піфійські ігри (на честь Аполлона), Істмійські (на честь Посейдона) – увінчувались красномовством.



Серед гостей на іграх були відомі вчені, філософи, політичні діячі, оратори, поети, які декламували хвалебні оди – **епінікії**, створені на честь Олімпійських ігор і їх переможців.

Жанровому багатству ліричної поезії сприяла змагальність не лише у спорті, а й у словесному мистецтві – красномовстві. Висока класика представлена **елегіями, ямбом, одами**, в залежності від метричної будови. Від прославлення культу Діоніса бере початок жанр **дифірамбу**, що характеризується урочистістю, величальністю, емоційним піднесенням, пафосом. Знаменитими поетами-ліриками були **Алкей, Сапфо, Анакреонт**. Грецький мелос досяг найвищого розквіту у творчості **Піндара**, який мав яскравий стиль, вишукану форму, прикрашену гіперболами, метафорами, алегоріями та іншими художніми засобами.

Володіти словом, як мистецтвом, стало необхідністю для всіх грецьких громадян, які любили живе, майстерне, переконуюче мовлення.

**Великої популярності набуває театр**, у якому демонструвались вистави трагіків V ст. до н.е.: **Есхіла, Софокла, Еврипіда**. Поряд з вербальним мовленням відпрацьовувалось невербальне, щоб донести зміст вистави та почуття персонажів. Театр зберігав гідність жесту і ритуальну стрункість мови; відображав дійсність і виховував, зачаровував, насолоджував словом. Театральне мистецтво представлене у жанрах трагедії та комедії.

"Батько комедії" – **Арістофан** (445 – 385 рр. до н.е.) увійшов в історію 40 -а комедіями та уривками з творів, а також крилатими висловами, у яких визначав вимоги до мовлення: *"Той є справжнім мудрецем, хто вміє висловитись коротко і ясно"*, *"Від слів розум лине в височінь і возвеличується людина"*, *"Найпрекрасніша річ – спілкування з мудрецами"*.

Мудрість античності відображалась у коротких висловах – гномах. Філософи, промовці формували раціональні і світські, морально-етичні та політичні сентенції, які зорієнтовані на загальне благо: "Слухай більше, говори своєчасно" (Біант); "Багато говорити і багато сказати не є одне й те саме" (Софокл); "Старших поважай" (Хілон); "Бог у нас самих" (Платон).

Вислови мудреців звучать як максими практичної мудрості **побутового красномовства** аксіологічного, дидактичного характеру: *"Хто хоче керувати іншими, має навчитись володіти собою"* (Демокріт), *"Велика сила волі у тієї людини, яка може промовчати, коли права"* (Платон); *"Справедливу людину ціни більше ніж рідну"* (Антисфен), *"Бери переконанням, а не силою"* (Біант), *"Краще мати одного друга безцінного, ніж багато малоцінних"* (Анахарсис), *"Без довіри ніяке спілкування не має цінності"* (Сократ), *"Кому понався хороший зять, той має сина, а кому поганій – той втратив дочку"* (Демокріт); *"Язиком не випереджуй думки"* (Хілон).

**Судове красномовство** відображене у відомих висловах багатьох мудреців академічного, політичного, судового "техно". Повага до закону, порядку пронизує сентенції: *"Перш ніж видавати накази, навчись сам підкорятись"* (Солон), *"Не обмежуйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини"*, *"Якщо хочеш царювати спокійно, озбройся не списами, а народною любов'ю"* (Періандр).

Захищати свої права, відстоювати себе в суді громадянам допомагали логографи-софісти, які писали промови для населення – апології. Відомими промовцями, судовими риториками були **Корак, Лісій**, а також законодавці, реформатори: **Солон та Періандр**.

Афіни за Солона були правовою державою, суспільство цінило тих, хто вмів себе захищати, гідно тримався перед публікою. Солон вважають **"батьком афінської демократії"**. Солон, як і Періандр, який правив 40 років Коринфом, любив народовладдя і виступав з щирими, емоційними, логічно довершеними промовами, вважав, що **"Слово – це образ справи"**. Аристотель писав, що від його правління та проведених ним реформ **"почалася демократія"**. Солон перший, хто зрозумів, що демократія – це відповідальність всіх громадян за стан справ у державі.

Міста: Афіни, Коринф, Спарта, Фіви були першими співтовариствами вільних людей – демосу. **Політичне** (дорадче) **красномовство** Стародавньої Греції мало свої особливості, що зумовлювалися полісною формою політико-

правової та соціально-економічної організації суспільства і держави. Демократичний лад, характерний для більшості полісів (міст), сприяв участі народу в політичному житті, але для цього потрібно красиво, струнко, логічно, зрозуміло висловлювати свої думки, аргументовано та переконливо відстоювати позицію.

Народ захоплювався дорадчими промовами **Перікла** (бл. 495 – 429 рр. до нашої ери), який 40 років правив Афінами і отримав почесне звання "**вождь афінської демократії**". Це були часи "**золотого століття**", піднесення духовної культури, її вияву через досконале "техно", мистецтво слова. Перікл довів, що Платон має рацію, коли красномовство називає "мистецтвом керувати умами". Причиною успіхів Перікла була не лише мистецтво слова, а, за словами Фулідіда, *"слава його життя й довір'я народу до нього, бо він виявився невідкупним і безкорисливим"*. Як і проповідувала риторика, у Перікла воєдино злились етос, пафос та логос. Навіть супротивники називали його "**Олімпійцем**" за здатність приголомшувати слухачів: *"Слова, сказані Періклом, застряють у душах слухачів, як жало бджоли, тому що сама богиня переконання Пейто сидить у нього на вустах"* [9].

Слово філософа, оратора часто було вагомим за правління архонтів, вирішувало долю держави. Шлях від представника судового красномовства, логографа, до політичного діяча пройшов **Демосфен** (384 – 322 рр. до н.е). Він зараховується до канону 10-ти ораторів, визнаний найвидатнішим представником грецької риторики, блискучим стилістом і видатним політиком. Демосфен гармонійно поєднав ораторську майстерність із пристрасною борця, переконаного в правоті своєї справи: *"Не слова і не звук голосу складають славу оратора, а напрямок його політики"*.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що на початковому етапі функціонування слова як мистецтва складно розмежувати грані різних жанрів красномовства, оскільки джерелом всіх наук є філософія, яка переосмислюється через божественне начало – релігійне красномовство. Проте любов греків до живого, усного слова, любов до

мудрості виокремлюють мистецтво красномовства спочатку у навчальну дисципліну, а згодом у науку – риторику. Започатковані у Стародавній Греції види красномовства та основні постулати мистецтва слова знаходять своє віддзеркалення в нових реаліях часу, в культурах інших епох і цивілізацій. Культуролог Якоб Буркхардт відзначав: "Ми бачимо очима греків і розмовляємо їхніми зворотами мови" [10].

Грецька культура через досконале, вишукане, мистецьке слово вплинула на подальші епохи, які через плин вічності знову й знову рівнялися на високе "техно" – мистецтво, впроваджуючи у життя розумне – логос, щире – етос, піднесене – пафос, красномовство душі і серця.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навч. посіб. – К.: Вища шк., 2003. – 311 с.
2. Сагач Г.М. Риторика: навч. посіб. – К.: Ін Юре, 2000. – 568 с.
3. Абрамович С.Д., Молдован В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
4. Вандишев В.М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять. – К.: Кондор, 2003. – 264 с.
5. Молдован В.В. Судова риторика: теорія і практика: навч. посіб. / В.В. Молдован. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 496 с.
6. Мудрость тысячелетий: Энциклопедия [Автор-составитель В. Балязин]. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ "Красный пролетарий", 2006. – 848 с.
7. Словник іншомовних слів [уклад. О. Мельничук]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974 – 776 с.
8. Сафроняк О.В., Чернюх Б.В. Латинський буквар. – Львів: Світ, 1994. – 119 с.
9. <http://shkola.ostriv.in.ua>
10. <http://www.info-library.com.ua>